

นวัตกรรมดิจิทัลเพื่อการเรียนรู้ หลักธรรมผ่านพุทธลักษณะ ของพระพุทธรูปยุคทวารวดี

Digital Innovation for Learning
the Principles of Dharma through the Buddhist Characteristics
of the Buddha Statues of Dvaravati Period

ปัญญ์ธนิตา วากะดวน
Puntanita Wakadoun

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาลัยสงฆ์พุทธปัญญาศรีทวารวดี
Mahachulalongkornrajavidyala University
Buddhapanyasridvaravadi
Email: Puntanita28@gmail.com

ตอบรับบทความ (Received) : 25 กรกฎาคม 2568
รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 25 ธันวาคม 2568
เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 19 มกราคม 2569

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาคุณค่าของหลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี 2) เพื่อสร้างและเผยแพร่แนวคิดจิตัลเพื่อการเรียนรู้หลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยการสัมภาษณ์เชิงลึก ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 13 รูป/คน เพื่อทำวิดีโอสารคดีชื่อ “ประตูเมืองท่า ทวารวดี” จำนวน 1 ตอน ความยาว 15 นาที ได้นำมาทดลองใช้กับประชาชน 30 รูป/คน เป็นการนำเสนอเนื้อหาหลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดีแต่ละอิริยาบถในแต่ละปางที่ได้รับความนิยม เพื่อนำสู่การเผยแพร่แนวคิดจิตัล

ผลการวิจัยพบว่า

1. หลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี ได้แก่ 1) พระพุทธรูปปางมารวิชัย สัมมัตถาน 2) พระพุทธรูปปางสมาธิ อริยสัจ 4 และปฏิจจสมุปบาท 3) พระพุทธรูปปางสมาธิปางนาคปรก พรหมวิหาร 4 และสัมมัตถาน 4) พระพุทธรูปปางปฐมเทศนา โอวาทปาฏิโมกข์ โพธิปักขิยธรรม 37 ปฏิจจสมุปบาท และอริยสัจ 4 5) พระพุทธรูปปางมหาปาฏิหาริย์ ปรมัตถธรรม 6) พระพุทธรูปปางเสด็จจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ สังคหวัตถุ 4 7) พระพุทธรูปประทับยืนเหนือพนัสบดี โอวาทปาฏิโมกข์ 8) พระพุทธรูปปางประทานพร พุทฺธุต โดยจำแนกได้เป็น 4 คุณค่า (1) ด้านคติธรรม (2) ด้านจิตใจ (3) ด้านศิลปะและวัฒนธรรม และ (4) ด้านสังคมและการดำเนินชีวิต

2. ผลการประเมินแนวคิดจิตัลโดยภาพรวม กลุ่มผู้รับชมมีความพึงพอใจมากที่สุด ค่าเฉลี่ย 4.68 อยู่ในระดับพึงพอใจมากที่สุด พิจารณาเป็นรายข้อพบว่า แนวคิดจิตัลเพื่อการเรียนรู้หลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี มีความเหมาะสม ด้านการเผยแพร่พระพุทธรูปศาสนา ค่าเฉลี่ย 4.82 อยู่ในระดับมากที่สุด รองลงมาเสียงบรรยายแนวคิดจิตัล ชื่อ “ประตูเมืองท่า ทวารวดี” มีความเหมาะสมมากที่สุด เหมาะสมต่อการเผยแพร่สู่สาธารณชน สามารถนำไปเป็นสื่อการเรียนการสอนที่สะท้อนถึงเหตุการณ์สำคัญในพุทธประวัติที่ปรากฏหลักธรรมต่าง ๆ มากมาย มีค่าเฉลี่ย 4.79 อยู่ในระดับพึงพอใจมากที่สุด ส่วนข้อที่ค่าเฉลี่ยน้อยที่สุดคือ ภาพประกอบสารคดี มีค่าเฉลี่ย 4.44 แต่ยังคงอยู่ในระดับพึงพอใจมากที่สุดเช่นกัน

ผลการวิจัยได้องค์ความรู้ใหม่ สร้างเป็นโมเดล “HAP CD” Model โดยข้อดีของแนวคิดจิตัลรูปแบบสารคดีนี้ คือ เป็นแนวคิดที่สร้างความรู้ เป็นการผสมผสานเทคโนโลยีกับพระพุทธรูปศาสนา ช่วยให้ผู้เรียนเข้าถึงหลักธรรม เน้นคุณค่า 4 ด้าน ได้แก่ ด้านคติธรรม ที่ถ่ายทอดหลักธรรมคำสอน

อย่างเข้าใจง่าย ด้านจิตใจ ช่วยส่งเสริมความสงบและศรัทธา ด้านศิลปะและวัฒนธรรมเป็นการ
อนุรักษ์มรดกทางศิลปกรรมมิให้สูญหาย ด้านสังคมและการดำเนินชีวิต สามารถเชื่อมโยงธรรมกับ
ชีวิตของผู้คนได้อย่างเหมาะสมและร่วมสมัย

คำสำคัญ: นวัตกรรมการดิจิทัล การเรียนรู้หลักธรรม พระพุทธรูปทวารวดี พุทธลักษณะ

Abstract

This article has two objectives: 1) to study the value of Buddhist principles through the characteristics of Buddha statues from the Dvaravati period, and 2) to create and disseminate a digital innovation for learning Buddhist principles through the characteristics of Buddha statues from the Dvaravati period. It is qualitative research conducted through in-depth interviews with 13 key informants to create a documentary video titled “Gateway to Dvaravati” comprising one episode lasting 15 minutes, which was trialed with 30 people, presenting the core content of Buddhist principles through the characteristics of Buddha statues from the Dvaravati period in each posture that is popular, in order to promote the dissemination of digital innovations.

The research results show that:

1. The principles of Dharma reflected through the Buddha statues of the Dvaravati period include: 1) The Buddha Statue in Subduing Mara Posture representing Right Thought, 2) The Buddha in the Meditation posture representing the Four Noble Truths and Dependent Origination, 3) The Buddha Statue in the Meditation posture under Naga-enthroned representing the Brahmavihārā and Sammappadhāna, 4) The Buddha in the First Sermon posture representing the Principle Teaching: Ovadapatimokkha , Bodhipakkhiya-dhamma: 37 virtues partaking of enlightenment, Dependent Origination, and the Four Noble Truths, 5) The Buddha Statue in the Great Miraculous posture representing Ultimate Truth, 6) The Buddha statue in the descent from Tāvātīṃsa Realm the representing The four bases of social solidarity, 7) The Buddha standing above Phanasabadi representing the Principle of teaching: Ovadapatimokkha, 8) The Buddha statue in the Bestowing Blessings posture representing scholar, which can be categorized into four values: (1) Moral teachings (2) Aspects of the mind (3) Art and culture, and (4) Social and life conduct.

2. The overall assessment results of digital innovation show that the audience is very satisfied, with an average score of 4.68, which is at the highest level of satisfaction. When considering individual items, it was found that the digital innovation for learning about the principles of Buddhism through the characteristics of Buddha statues from the Dvaravati period is highly appropriate for disseminating Buddhism, with an average score of 4.82, which is the highest level. Following this, the documentary narration titled ‘Gateway to the Dvaravati Port’ is also highly appropriate for public dissemination, serving as a teaching media that reflects significant events in Buddhist history with a variety of principles, earning an average score of 4.79, which is at the highest level of satisfaction. The item with the lowest average score is the illustrations in the documentary, which scored 4.44, but it still remains at the highest level of satisfaction as well.

The research results have produced new knowledge, creating the ‘HAP CD’ Model. The advantage of this documentary-style digital innovation is that it generates knowledge by integrating technology with Buddhism, helping learners access the principles of Dharma. It emphasizes four values: the aspect of teachings that convey Dharma in an easily understandable way; the mental aspect that promotes peace and faith; the aspect of art and culture which preserves artistic heritage from disappearing; and the social and lifestyle aspect that appropriately connects Dharma with people’s lives in a contemporary way.

Keyword: Digital Innovation Learning, the Principles of Dhamma, Dvaravati-Period Buddha Images, Buddha Image Characteristics

1. บทนำ

พระพุทธรูปยุคทวารวดี มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ยุคแรกเริ่มในดินแดนไทยเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของบรรพชนที่ทรงคุณค่าควรแก่การศึกษา ปัจจุบันยังคงขาดสื่อวิถีโอทีรวบรวมเป็นนวัตกรรมเพื่อการเรียนรู้หลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี นับเป็นช่วงเวลาหนึ่งที่มีความเจริญรุ่งเรือง ที่เริ่มมีการสร้างพระพุทธรูปกันอย่างแพร่หลาย ต้นกำเนิดมาจากประเทศอินเดียแบ่งออกเป็น 5 สมัย ได้แก่ สมัยคันธาระ มถุรา อมราวดี กุปตะและหลังคุปตะ สมัยปาละ¹ และได้แพร่หลายสู่ดินแดนประเทศต่าง ๆ ประดิษฐานมั่นคงในประเทศไทย เริ่มต้นราวพุทธศตวรรษที่ 12 จนกระทั่งสิ้นสุดราวพุทธศตวรรษที่ 16-17² พระพุทธรูปยุคทวารวดีไม่เพียงแต่สะท้อนความงดงามทางศิลปะวัฒนธรรม แต่ยังสื่อสัญลักษณ์ที่ซ่อนนัยยะของหลักธรรม ผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปแต่ละอิริยาบถที่สะท้อนเหตุการณ์สำคัญทางพุทธประวัติ โดยจำแนกได้เป็น 4 คุณค่า ได้แก่ คุณค่าด้านคติธรรม คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านศิลปะและวัฒนธรรม คุณค่าด้านสังคมและการดำเนินชีวิต

เรื่องมีอยู่ว่า “ยมกปฏิหารีย์” หลังจากพระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ได้ตั้งนมะม่วงคันตามพฤกษ์ พระองค์ได้เสด็จไปจำพรรษาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นเวลา 3 เดือน เพื่อเสด็จไปโปรดพระมารดาในช่วงที่ถึงเวลาฉันภัตตาหารพระองค์ได้เนรมิตพระพุทธรูปขึ้นมาอีก 1 องค์ เพื่อที่จะให้แสดงธรรมเทศนาแทนพระองค์ ดังข้อความปรากฏว่า “พระศาสดาประทับนั่งท่ามกลางเทพบริษัททรงปรารภพระมารดา เริ่มตั้งอธิธรรมปิฎกว่า “กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา อพยากตา ธมฺมา” เป็นต้น ทรงแสดงอธิธรรมตลอด 3 เดือน ทรงเนรมิตพระพุทธรูปเนรมิต ทรงอธิฐานว่า “พุทธเนรมิตนี้ จงแสดงธรรมชื่อเท่านี้ จนกว่าเราจะมา”³ จากหลักฐานสำคัญในการสร้างพระพุทธรูปในยุคทวารวดี บ่งชี้ชัดจารึกคำว่า “ทวารวดี” ในข้อความว่า “พระเทวี (มเหสี) ของเจ้าแห่งทวารวดี ทรงบัญชาให้พระธิดาสร้างพระรูปของพระตถาคตนี้ไว้”⁴ ปรากฏอยู่ในจารึกที่ฐานพระพุทธรูปศิลปะ

¹ พระมหาสมเจต สมจारी (หลวงกัน), “พระพุทธรูป : สัญลักษณ์แห่งศรัทธาที่มีต่อพระพุทธเจ้า,” วารสารศึกษาศาสตร์ มจร, ปีที่ 4, ฉบับที่ 1, (มกราคม - มิถุนายน 2559): 94.

² ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมทางศาสนาในยุคแรกเริ่มในดินแดนไทย, พิมพ์ครั้งที่ 2 (นนทบุรี: เมืองโบราณ, 2562), 25.

³ ชุ.ธ.อ. 2/203 (ไทย.มจร)

⁴ รูปอักษรคล้ายกับจารึกสมัยทวารวดีบางหลักที่พบในภาคกลาง ดูใน กรรณิการ์ วัฒนเกษม, “ชื่อ ‘ทวารวดี’ ในจารึกวัดจันทิก,” ในการประชุมสัมมนาเรื่องความก้าวหน้าในการศึกษาโบราณคดีและเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดี, 24-25 กรกฎาคม 2546, (สุพรรณบุรี: สำนักงานศิลปากรที่ 2, 2546), 61-62.

ทวารวดี วัดจันทิก อำเภอบางช่อง จังหวัดนครราชสีมา เป็นจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต กำหนดอายุจากอักษรราวพุทธศตวรรษที่ 12

งานวิจัยนี้มุ่งวิเคราะห์หลักธรรมที่ซ่อนอยู่ในอิริยาบถของพระพุทธรูปยุคทวารวดี ด้วยพุทธลักษณะหลากหลายปาง จากฝีมือสกุลช่างยุคทวารวดี ด้วยคติความเชื่อ ความศรัทธา เป็นการสร้างสัญลักษณ์โดยเฉพาะพระพุทธรูปถือเป็นตัวแทนพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยสร้างตามลักษณะมหาบุรุษ 32 ประการ⁵ เพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้ระลึกถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ระลึกถึงพระธรรมคำสอนที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เพื่อเคารพสักการะบูชาและเพื่อเป็นพุทธบูชาสติให้ระลึกถึงพระองค์ผู้มีพระคุณอันประเสริฐ 3 ประการ คือ ปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ และ พระมหากรุณาธิคุณ⁶

พระพุทธรูปทวารวดี ได้พบหลักฐานที่สำคัญบ่งชี้ชัดว่า มีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา จากความเชื่อความศรัทธา เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า⁷ พระพุทธรูปยุคทวารวดีในประเทศไทยแบ่งออกเป็น 3 ยุค คือ ยุคต้นสมัยอมราวดีราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 ทวารวดี ยุคกลางพุทธศตวรรษที่ 13-15 สมัยทวารวดีอย่างแท้จริงและทวารวดียุคปลายพุทธศตวรรษที่ 15-17⁸ มีการพัฒนามาอย่างยาวนานและนำไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองด้านต่าง ๆ เช่น การพัฒนาด้านตัวอักษร การเปิดรับพระพุทธศาสนาจากชาวต่างชาติที่เข้ามาทำการค้า เมืองท่าทวารวดี

ดังนั้นผู้วิจัยจึงสนใจที่จะสร้าง “นวัตกรรมการดิจิทัลเพื่อการเรียนรู้ หลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี” รูปแบบสารคดี จำนวน 1 ตอน ความยาว 15 นาที โดยได้รวบรวมข้อมูลต่าง ๆ จากการลงพื้นที่จำนวน 4 จังหวัด ใน 7 พื้นที่ภาคกลาง และการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญจำนวน 13 รูป/คนนำมาเรียบเรียง วิเคราะห์ข้อมูล สังเคราะห์ และจากหลักธรรมคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา โดยแนวคิดผู้วิจัย นำเสนอแนวทางในการสร้างสื่อมัลติมีเดียในรูปแบบวิดีโอ

⁵ ที.ม. 10/35/16-20 (ไทย.มจร)

⁶ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, “พระพุทธรูป,” สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน โดยพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เล่ม 29. พิมพ์ครั้งที่ 1 (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน โดยพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 2547), 42.

⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2567), 79.

⁸ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, พระพุทธรูปสำคัญและพุทธศิลป์ในดินแดนไทย, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิสิทธ์ เซ็นเตอร์, 2555), 51-56.

ด้วยภาพวิดีโอที่ได้จากการลงพื้นที่ ภาพประกอบจาก AI ภาพจากกราฟิกที่เคลื่อนไหวและมีเสียงบรรยายจากผู้วิจัย มีเสียงดนตรีประกอบบรรยายเนื้อหา สะท้อนเหตุการณ์สำคัญทางพระพุทธศาสนา โดยจำแนกเป็น 4 คุณค่า ได้แก่ คุณค่าด้านคติธรรม คุณค่าด้านจิตใจ คุณค่าด้านศิลปะและวัฒนธรรม และคุณค่าด้านการดำเนินชีวิต สะท้อนให้เห็นถึงความคิดสร้างสรรค์งานของสกุลช่างไทยในยุคสมัยทวารวดี ในอริยาบถในปางต่าง ๆ ผ่านงานพุทธศิลป์ ให้ได้ศึกษาสามารถค้นคว้าได้ง่ายและมีภาพประกอบที่ชัดเจนสวยงาม การศึกษาจากสื่อนวัตกรรมดิจิทัลนี้ เปรียบเสมือนว่าได้ไปศึกษาในสถานที่จริงได้ ให้เข้าใจในบริบทได้มากขึ้น เกิดสุนทรียภาพ ได้มีการทดลองใช้นวัตกรรมจากกลุ่มประชาชนทั่วไปจำนวน 30 รูป/คน มีการตอบแบบสอบถามผ่านทาง Google Form ปัจจุบันสื่อ Social Media มีบทบาทสำคัญกับสังคมมนุษย์ทั่วทุกมุมโลก ดังนั้นบทความวิจัยนี้ สอดคล้องกับโลกของยุคดิจิทัลในศตวรรษที่ 21 และเพื่อสืบสาน รักษา ต่อยอด และเผยแพร่รวมนวัตกรรมดิจิทัลเพื่อการเรียนรู้หลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี ในช่องทางต่าง ๆ ต่อไป

2. วัตถุประสงค์การวิจัย

- 1) เพื่อศึกษาคุณค่าของหลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี
- 2) เพื่อสร้างและเผยแพร่รวมนวัตกรรมดิจิทัลเพื่อการเรียนรู้หลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปทวารวดี ยุคทวารวดี

3. วิธีดำเนินการวิจัย

เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยศึกษาด้านเนื้อหาเอกสารจากแนวคิดทฤษฎี ตลอดจนศึกษาจากการลงพื้นที่วิจัยภาคสนามจำนวน 7 สถานที่ 4 จังหวัดภาคกลาง พร้อมสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญเชิงลึก นำข้อมูลมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ สรุปผล เพื่อนำมาเขียนบทสารคดี โดยใช้ชื่อสารคดีว่า “ประตูเมืองท่า ทวารวดี” มีเนื้อหาที่ให้เห็นถึงพุทธลักษณะของพระพุทธรูปผ่านแง่คิดคติธรรมที่ซ่อนอยู่ในอริยาบถของพระพุทธรูปยุคทวารวดี โดยมีการถ่ายภาพนิ่ง ภาพวิดีโอ สะท้อนเรื่องราวในพุทธประวัติด้วยการใช้เทคโนโลยี Artificial Intelligence หรือ AI ในการสร้างภาพเพื่อให้เห็นภาพประกอบและเข้าใจเนื้อหาสารคดีได้อย่างง่ายเหมาะสมกับการเรียนรู้

โดยมีขั้นตอนดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การศึกษารวบรวมข้อมูลเชิงเอกสารที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดทฤษฎีในหนังสือ งานวิจัย ที่เกี่ยวข้อง และ จากแหล่งปฐมภูมิและทุติยภูมิ ข้อมูลจากพระไตรปิฎกและอรรถกถา

ขั้นตอนที่ 2 การศึกษาแหล่งพื้นที่จำนวน 4 จังหวัด 7 พื้นที่ภาคกลาง ได้แก่ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ วัดพระปฐมเจดีย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี วัดถ้ำถ้ำเขาสูง พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุททอง วัดป่าเลไลยก์ สุพรรณบุรี

ขั้นตอนที่ 3 จากการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ แบ่งเป็น 4 กลุ่ม ดังนี้ (1) กลุ่มภัณฑารักษ์ ข้าราชการ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (2) กลุ่มนักวิชาการโบราณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร (3) กลุ่มนักวิชาการด้านพระพุทธศาสนา และ (4) กลุ่มพระภิกษุสงฆ์ หรือ ศาสนาการ จำนวน 13 รูป/คน

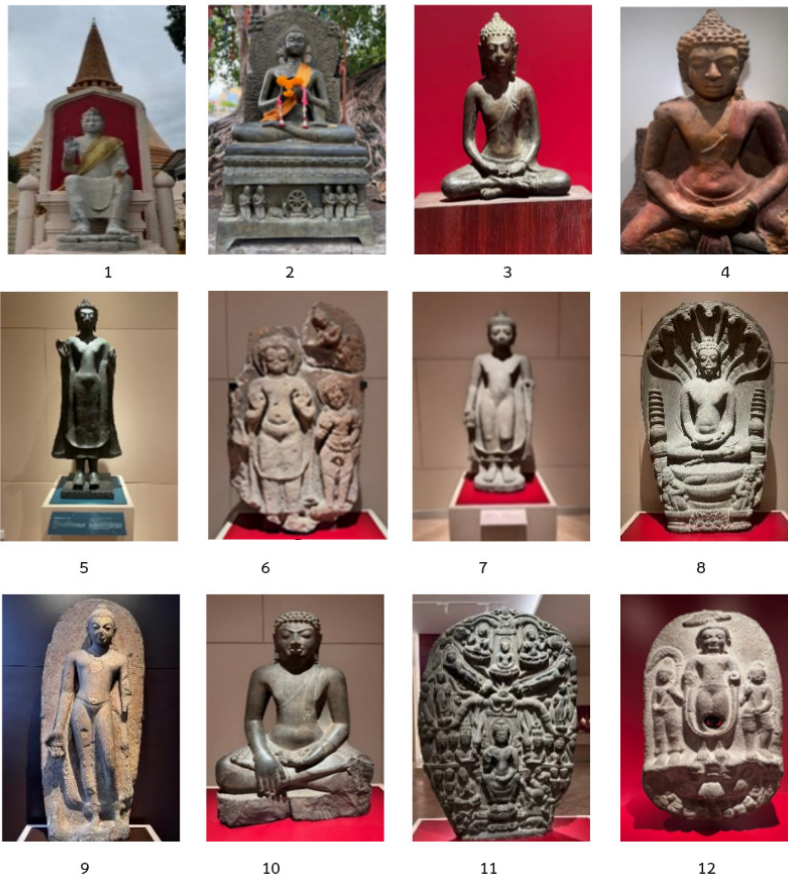
ขั้นตอนที่ 4 เครื่องมือและวิธีการออกหนังสือขออนุญาตลงพื้นที่วิจัย นัดขอสัมภาษณ์ ขออนุญาตถ่ายภาพนิ่งและภาพเคลื่อนไหวอย่างถูกต้อง และประสานงานเพื่อทำการนัดหมาย ในการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ มีการจัดบันทึกและบันทึกไฟล์เสียงเป็น MP3 และทำการถ่ายภาพเคลื่อนไหวบันทึกเป็นวิดีโอ ด้วยกล้องวิดีโอและภาพนิ่ง เพื่อนำมาเป็นข้อมูล Footage และนำไปสู่กระบวนการขั้นตอนต่อไป

ขั้นตอนที่ 5 การวิเคราะห์ข้อมูลและสังเคราะห์ นำเนื้อหาสาระที่สำคัญมาถอดบทเรียน เรียบเรียงในการทำบทสารคดีหรือสคริปต์สารคดี โดยทำตามกรอบวัตถุประสงค์ของผู้วิจัย

ขั้นตอนที่ 6 การพัฒนานวัตกรรมการดิจิทัล ประกอบด้วย (1) เตรียมสื่อนำเสนอเนื้อหา วิเคราะห์ ภาพและเสียง บทวิดีโอทัศน์ เตรียมข้อความ จัดพิมพ์และบันทึกข้อมูล Word หรือ Text และเตรียม ภาพกราฟิกมีทั้งภาพนิ่งและภาพเคลื่อนไหวในรูปแบบวิดีโอใส่คอมพิวเตอร์กราฟิกโดยมีเสียง บรรยาย เสียงดนตรีและเสียงประกอบที่ถูกลิขสิทธิ์ เตรียมทำเตรียมสคริปต์ อุปกรณ์ สถานที่ เมื่อทำการบันทึกแล้ว นำไปตัดต่อภาพ (Edit) แปลงไฟล์ในโปรแกรมมัลติมีเดีย (2) เตรียมกราฟิกที่ใช้ ตกแต่งหน้าจอ รวมถึงการออกแบบ กราฟิก ไตเติล ส่วนนำ และส่วนอื่นที่ไม่ใช่กราฟิกประกอบ การนำเสนอ (3) บันทึกไฟล์แยกไว้ให้โปรแกรมเมอร์นำไปประกอบในขั้นตอนต่อไปสร้างมัลติมีเดีย รวมทั้งกราฟิกหน้าจอ ภาพนิ่ง ภาพเคลื่อนไหว วิดีทัศน์ และเสียงที่จัดเตรียมไว้ประกอบในโปรแกรม จนสมบูรณ์ (4) ทดสอบการใช้งานเบื้องต้นโดยทุกส่วนงานร่วมกันตรวจสอบการใช้งานเพื่อหาข้อ ผิดพลาดของโปรแกรม (5) และทำการปรับปรุงแก้ไข ทำการทดสอบการใช้งานอีกครั้ง (6) สร้าง คู่มือใช้งานเพื่ออำนวยความสะดวกให้กลุ่มเป้าหมาย บอกวิธีการใช้งานและคำแนะนำที่เกี่ยวข้อง

ขั้นตอนที่ 7 ทดลองใช้นวัตกรรมดิจิทัล จากกลุ่มผู้ทดลองใช้ประชาชนทั่วไปด้วย Google Forms จำนวน 30 รูป/คน

ขั้นตอนที่ 8 การเผยแพร่นวัตกรรมดิจิทัลเพื่อการเรียนรู้หลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของ พระพุทธรูปยุคทวารวดี จำนวน 3 ช่องทาง คือ 1) ช่องทาง YouTube สารคดีชื่อ “ประตูเมืองท่า ทวารวดี” จำนวน 1 ตอน ความยาว 15 นาที 2) ช่องทางแอปพลิเคชันบนมือถือด้วยการสแกน QR Code “สื่อวิถีไอสารคดี” และ 3) ทางสถานีวิทยุโทรทัศน์เพื่อการศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม กระทรวงศึกษาธิการ ETV

ที่มา: ผู้วิจัย

⁹ จากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร (ลำดับที่ 1-8) พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ (ลำดับที่ 9) วัดพระปฐมเจดีย์ (ลำดับที่ 10) พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ราชบุรี (ลำดับที่ 11) และ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอุทอง (ลำดับที่ 12)

4. ผลการวิจัย

4.1 คุณค่าของหลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี พบว่าพระพุทธรูปยุคทวารวดี ที่ได้รับความนิยมจำนวน 8 ปาง ได้แก่

1) พระพุทธรูปปางปฐมเทศนา หลักธรรมโอวาทปาฏิโมกข์ เป็นวันที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมที่เรียกว่า “โอวาทปาฏิโมกข์” มีเหตุการณ์สำคัญ 3 อย่าง จาตุรงคสันนิบาต แปลความได้ว่า การประชุมด้วยองค์ 4 เกิดขึ้น ได้แก่ 1. เป็นวันที่พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า จำนวน 1,250 รูป มาประชุมพร้อมกันมีได้นัดหมาย 2. พระภิกษุสงฆ์เหล่านี้ล้วนเป็น “เอหิภิกขุอุปสัมปทา” คือเป็นผู้ที่ได้รับการอุปสมบทโดยตรงจากพระพุทธเจ้า 3. พระภิกษุสงฆ์ทุกรูป ล้วนแต่เป็นผู้บรรลุนิพพานแล้ว 4. เป็นวันที่พระจันทร์เต็มดวง เป็นหลักคำสอนใน “วันมาฆบูชา” ให้ทำความดี ละเว้นความชั่ว ทำจิตใจให้บริสุทธิ์ผ่องใส **หลักธรรมโพธิปักขิยธรรม** หลักธรรมที่เกื้อหนุนต่อการเจริญปัญญา นำไปสู่การตรัสรู้หรือความหลุดพ้น เพื่อการบรรลุมรรคผลนิพพาน ประกอบด้วยธรรม 7 หมวด รวม 37 ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน 4 การตั้งสติไว้กับกาย เวทนา จิต และ ธรรมสัมมปธาน 4 ความเพียรชอบ ในการละ บำเพ็ญ รักษา และทำให้เกิดธรรมฝ่ายดี อิทธิบาท 4 ธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดความสำเร็จ ได้แก่ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา อินทริย 5 พลังควบคุมจิต ได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา พละ 5 ธรรมเครื่องคุ้มครองจิต ซึ่งเป็นอินทริยทั้ง 5 เมื่อเจริญเข้มแข็งโพชนงค์ 7 ธรรมเครื่องตรัสรู้ ได้แก่ สติ ธรรม วิชยะ วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา อริยมรรคมีองค์ 8 ทางสายกลางเพื่อความดับทุกข์

2) พระพุทธรูปปางมารวิชัย หลักธรรมสัมมปธาน คือ แนวทางการพัฒนาจิตอย่างตั้งมั่น ทั้งการ “ละ” และ “เจริญ” ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของการปฏิบัติธรรม หากบุคคลใดตั้งสัมมปธานไว้มั่น ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาท มีพลังใจในการฝึกฝน จะสามารถพัฒนาจนถึงขั้นสูงสุดของการหลุดพ้นจากกิเลส

3) พระพุทธรูปปางสมาธิ หลักธรรมอริยสัจ 4 คือ ความจริง 4 ประการ ได้แก่ ทุกข์ (ปัญหา) สมุทัย (สาเหตุ) นิโรธ (เป้าหมาย) มรรค (วิธีแก้ไข) **หลักธรรมปฏิจจสมุปบาท** เป็นการทบทวนสิ่งทั้งหลายที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยซึ่งกันและกันเมื่อรู้เห็นอย่างนี้ จิตก็หลุดพ้นกิเลส รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว นับเป็นจุดสิ้นสุดของการปฏิบัติสมาธิและเริ่มต้นของการตรัสรู้

4) พระพุทธรูปปางนาคนคร หลักธรรมพรหมวิหาร 4 คือ เมตตา กรุณา มุติตา และ อุเบกขา หลักธรรมอริยสัจ 4 ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค **หลักธรรมสัมมปธาน** คือ ความเพียร 4 ประการ เพื่อความสิ้นไป และ เพื่อละสังโยชน์ บรรลุพุทธิปัญญา หรือความสมบูรณ์ ในสัมมา

โพธิญาณระลึกถึงอานิสงส์ของหลักธรรม ความเมตตาที่จะเกิดผลดีต่อผู้ปฏิบัติ

5) **พระพุทธรูปปางมหาปาฏิหาริย์ หรือ ยมกปาฏิหาริย์ หลักธรรมปรมัตถธรรม** มี 4 ประเภท จิต เจตสิก รูป นิพพาน ขยายความได้ว่า จิต เป็นสภาพธรรมที่เป็นใหญ่ในการรู้สิ่งที่ปรากฏ เช่น ได้เห็น ได้ยิน สะท้อนเหตุการณ์สำคัญในพุทธประวัติ ตอนมหาปาฏิหาริย์ พระศาสดาทรงแสดง พุทธนิมิตเป็นญาณในยมก 4 อริยาบท คือ ยืน เดิน นั่ง นอน และ**หลักธรรมวาจาสุภาสิต** ถ้อยคำที่เกื้อกูล คือ คำพูดที่งดงาม แสดงถึงเมตตา ปัญญา ทางวาจา คือ ศีล ในข้อที่ 4 ทางพระพุทธศาสนา ผู้มีวาจาสุภาสิตจะเลือกกล่าวแต่คำที่มีคุณค่า เป็นความจริง ไม่พูดคำที่ทำร้ายจิตใจหรือบิดเบือนความจริง คือกล่าวแต่คำสัตย์ ไม่พูดเท็จหรือหลอกลวง กล่าวแต่คำไพเราะ ไม่พูดคำหยาบหรือเสียดแทง กล่าวคำที่เป็นประโยชน์ ไม่พูดเพ้อเจ้อหรือไร้สาระ กล่าวแต่คำที่เป็นธรรม ไม่พูดยุยงให้เกิดความแตกแยก

6) **พระพุทธรูปปางเสด็จจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หรือ ปางเปิดโลก หลักธรรมสังคหวัตถุ 4** คือ ทาน (การให้) ปิยวาจา (วาจาเป็นที่รัก) อตถจริยา (การประพฤติประโยชน์) และ สมานัตตตา (การวางตนสม่ำเสมอ) เป็นหลักแห่งการเกื้อกูลเพื่อเกิดความสามัคคี นับเป็นปางที่มีความสำคัญที่สะท้อนเหตุการณ์สำคัญทางพุทธประวัติ เป็นประเพณีที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน เรียกว่า “วันออกพรรษา ตักบาตรเทโว หรือ ตักบาตรดาวดึงส์”

7) **พระพุทธรูปประทับยืนเหนือพนัสบดีแสดงธรรม หลักธรรมโอวาทปาฏิโมกข์** หลักการ 3 ดำเนินชีวิต ตามหลักคำสอนในวันมหาบูชา ทำความดีละเว้นความชั่ว ทำจิตใจให้บริสุทธิ์ พระพุทธรูปประทับยืนเหนือพนัสบดี ปรากฏภาพพระอินทร์ พระพรหม ประกอบมีความสอดคล้อง เหตุการณ์สำคัญตอนพระพุทธเจ้าเสด็จจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์กลับสู่โลกมนุษย์ หลังจากไปโปรดพุทธมารดาการยืนเหนือสัตว์ผสมหลายชนิด สื่อความหมายว่า พระพุทธเจ้าได้รับการยอมรับนับถือในหมู่สรรพสัตว์

8) **พระพุทธรูปปางประทานพร หลักธรรมพหุสุต** ความเป็นผู้คงแก่เรียน ใฝ่ศึกษาเป็นผู้มีการศึกษามาก หมายถึง ผู้มีปัญญารอบรู้ ผู้รอบด้าน ผู้ศึกษาเล่าเรียนศิลปวิทยาการมามาก ได้ยินได้ฟังเรื่องต่าง ๆ มาก และสามารถทรงจำไว้ได้เป็นอย่างดี จนนับได้ว่าเป็นผู้รู้ เป็นปราชญ์หรือความรู้ที่เกิดขึ้นจากการฟังเป็นผู้มี สติ มีคติ มีมติ สะท้อนเหตุการณ์สำคัญทางพุทธประวัติ โดยพระอานนท์ทูลขอพร 8 ประการ คือ ข้อห้าม 4 ประการ ข้ออนุญาต 4 ประการ

คุณค่าของหลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี จำแนกได้เป็น 4 คุณค่า ได้แก่

1. คุณค่าด้านคติธรรม เช่น พุทธลักษณะการประทับนั่งห้อยพระบาท แสดงให้เห็นว่าธรรมเป็นเรื่องใกล้ตัวที่ทุกคนเข้าถึงได้ง่าย ส่วนพระหัตถ์ในท่าวิตรรกมูทรา (นิ้วชี้และนิ้วโป้งจรดกัน) สื่อถึงการยกจิตสู่โลกุตระ ทรงปรารภนาจะบรรทุกเวไนยสัตว์ทั้งหลายออกจากห้วงวัฏสงสาร โดยสัญลักษณ์ “ธรรมจักร” เปรียบเสมือนวงล้อแห่งธรรม ส่วนพระพุทธรูปปางนาคปรก ที่มีสнопทรงหมอน้ำขนบข้าง **พระพุทธรองค์** : เปรียบเสมือนชนชั้นสูงสุด **นาค** เปรียบเสมือนเทพ เทวดา ความเชื่อดั้งเดิม **คนแคระ** : เปรียบเสมือนคนธรรมดา **หมอน้ำ** : น้ำอมฤตแห่งพระธรรมที่ชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ **หน้ากาล** : เทพแห่งเวลาและความตาย แสดงถึงสัจธรรมว่าทุกสิ่งล้วนไม่เที่ยงแท้ ต้องเสื่อมสลายไปตามกาลเวลา **คติธรรมเรื่องความกตัญญู** และการตอบแทนคุณ การที่พญานาคมุจลินท์มาปกป้องพระพุทธรองค์จากพายุแสดงถึงความกตัญญูตถะที่ อีกทั้งการที่พระพุทธรองค์ทรงแผ่เมตตาต่อพญานาค แสดงถึงการตอบแทนความเมตตาด้วยเมตตา มนุษย์ควรระลึกถึงบุญคุณของผู้มีพระคุณทุกอย่างต้องเกื้อกูลซึ่งกันและกันและเคารพต่อสรรพทุกชีวิต จะนำมาซึ่งความสุขและสันติสุข

2. คุณค่าด้านจิตใจ พระพุทธรูปปางมารวิชัยเป็นสัญลักษณ์แห่งชัยชนะของความดีเหนือความชั่ว และชัยชนะเหนือกิเลส ไม่หวั่นไหวต่อหมู่มาร จนนำไปสู่การตรัสรู้ โดยมีพระแม่ธรณีเป็นสักขีพยาน นับเป็นคุณค่าด้านจิตใจ เป็นแรงบันดาลใจให้พุทธศาสนิกชนยึดมั่นในความดี ส่วนพระพุทธรูปปางสมาธิ เป็นสัญลักษณ์แห่งการปฏิบัติธรรม การฝึกจิต และสมาธิ ช่วยเตือนใจให้พุทธศาสนิกชนให้ความสำคัญของการฝึกจิตใจ สร้างความสงบ ด้วยพระพักตร์สงบนิ่งตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา (ทางสายกลาง) เน้นความพอดีในชีวิต มีความสงบภายในมีสติรู้ตัวทั่วพร้อม เกิดความสุขสงบที่แท้จริง พระพุทธรูปปางปฐมเทศนา เป็นสัญลักษณ์แห่งการเริ่มต้นพระพุทธศาสนา การแสดงธรรมเพื่อให้ผู้พบเห็นพระพุทธรูป ระลึกถึงพระธรรมคำสอน เพื่อหาแนวทางสู่การพ้นทุกข์ น้อมนำจิตใจเข้าสู่คุณงามความดี

3. คุณค่าด้านศิลปะและวัฒนธรรม พระพุทธรูปยุคทวารวดี มีความโดดเด่นพิเศษหลายปาง ยุคกลางราวพุทธศตวรรษที่ 13-15 พระพักตร์พื้นเมือง ส่วนใหญ่เป็นพระพุทธรูปทำจากสำริด ปูนปั้นและทำจากหินสีเทา ศิลปะภาคกลางของประเทศไทย **พระพุทธรูปปางนาคปรก** มีสнопทรงหมอน้ำขนบข้าง พุทธศตวรรษที่ 12-13 ประกอบด้วย นาคเจ็ดเศียร ส่วนล่างมีหน้ากาลประดับด้านข้างประดับด้วยคนแคระยกสнопจำลอง ศิลปะอินเดีย ประทับนั่งสมาธิแบบหลวม ๆ พระเศียรขมวดพระเกศาเป็นก้นหอย มีต่อมน้ำเล็ก ๆ อยู่ บนพระเศียร เรียวอุษณิยะเป็นตุ่มสูงขึ้นมาเล็กน้อย **พระพุทธรูปปางปฐมเทศนา** ทั้ง 2 พระหัตถ์ที่ปรากฏปัญญาวัคคีย์พนมมือฟังธรรม มีกวางหมอบ 2 ตัวและมีธรรมจักรเปรียบเสมือนวงล้อแห่งธรรม นั่งใต้ต้นโพธิ์แห่งวัดองค์พระปฐมเจดีย์นี้ จำลอง

มาจากอินเดีย พระพุทธรูปห้อยพระบาทแบบยุโรป วัดถ้ำถ้ำเขาสูง จังหวัดราชบุรี เป็นภาพสลัก ฐานต่ำขนาดใหญ่บนผนังถ้ำ พระพักตร์แบน พระขนงเป็นเส้นนูนโค้งต่อกันเป็นรูปปีกกา พระเนตร โปน พระนาสิกแบน พระโอษฐ์หนา มีรัศมีเป็นรูปดอกบัวตูม ที่ได้ขอบจิ๋ว พบจารึก “ปัญกรมชระ ศรีสมาธิคุปตะ หมายถึง พระศรีสมาธิคุปตะ ผู้มีบุญอันประเสริฐ จารึกเป็นตัวอักษรปัลลวะตอน ปลาย ราวพุทธศตวรรษที่ 12 การแสดงวิตรรกะ วิ แปลว่า พิเศษ ตรรกะ แปลว่า เหตุผล (เหตุผล อันวิเศษ หรือ ธรรมะอันวิเศษ) พระพุทธรูปปางมหาปาฏิหาริย์ เป็นภาพสลัก ปูนปั้น พระพิมพ์ แสดงพุทธประวัติ ตอน พระพุทธเจ้าแสดงยมกปาฏิหาริย์ มีภาพบุคคลประกอบ รูปแบบประยุกต์ มาจากหลาย ๆ คัมภีร์ในพระพุทธศาสนาในยุครุ่งเรือง ราวพุทธศตวรรษที่ 13-15 ฝีมือช่างพื้นเมือง

พระพุทธรูปปางเสด็จจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มีใบเสมาหินสลักอิริยาบถยืนแสดงตรรกวิมูธา 2 พระหัตถ์ พระพักตร์แบบพื้นเมือง พระขนงต่อกันเป็นรูปปีกกา พระเนตรค่อนข้างโต พระเศียร ขมวดพระเกศา **พระพุทธรูปประทับยืนเหนือพนัสบดี** พบหลายองค์ ประทับยืนอยู่เหนือสัตว์ ผสมหลายชนิด เรียกว่าพนัสบดี แปลว่า เจ้าป่าหรือต้นไม้ใหญ่ เป็นสัตว์ผสมและพาหนะของเทพเจ้า ในศาสนาพราหมณ์ **พระพุทธรูปปางประทานพร** ยืนแบบตริภังค์ ครองจีวรห่มคลุม จีวรเรียบไม่มี ริ้ว ชายจีวรตกลงไปยังข้อพระบาทเป็นรูปโค้ง โดยพระกรขวาวางเหยียดตรงขนานกับพระวรกาย และหงายฝ่าพระหัตถ์ **โดยคุณค่าด้านวัฒนธรรม** แสดงให้เห็นว่า พระพุทธรูปยุคทวารวดีมีความ เชื่อมโยงทางวัฒนธรรมมีความคล้ายคลึงกับศิลปะในประเทศเพื่อนบ้าน เช่น อินเดีย กัมพูชา พม่า ซึ่งสะท้อนการติดต่อสัมพันธ์และการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมในภูมิภาค อย่างเช่น ปางแสดง ปฐมเทศนา ในอิริยาบถนั่งห้อยพระบาทแสดงวิตรรกวิมูธา สะท้อนอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมท้องถิ่น ผ่านศิลปกรรมที่มีความงดงาม มีเอกลักษณ์ด้านศิลปกรรมไทย ที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดีย แต่ได้รับการ ปรับให้มีความสอดคล้องกับคติความเชื่อของคนไทย นับเป็นมรดกทางวัฒนธรรมทางศิลปะที่ สืบทอดมาหลายร้อยปี ส่วนพระพุทธรูปยืนเหนือพนัสบดีนี้ เป็นสัญลักษณ์ของศาสนาผสมผสาน วัฒนธรรมความเชื่อศาสนาพุทธ และ พราหมณ์ เป็นความเชื่อด้านพิธีกรรม ส่วนการประดิษฐานของ พระพุทธรูปบนพาหนะ ที่มีลักษณะเป็นสัตว์ผสม สะท้อนแนวคิดเรื่องการเผยแผ่ธรรมะเหนือสรรพ สัตว์ ส่วนพระพุทธรูปปางเสด็จจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ยุคทวารวดี สะท้อนความเชื่อ การเชื่อมโยง โลกมนุษย์กับโลกสวรรค์ และแนวคิดเรื่องบุญกุศล การตอบแทนพระคุณ ประดิษฐานในศาสนสถาน สำคัญซึ่งเป็นศูนย์กลางของชุมชน แสดงถึงบทบาทของศาสนาในสังคม ผ่านระบบอุปถัมภ์จากชนชั้น ปกครอง เป็นรากฐานสำคัญของการพัฒนาวัฒนธรรมไทย

4. คุณค่าด้านสังคมและการดำเนินชีวิต พระพุทธรูปยุคทวารวดี นับเป็นมรดกของบรรพชนมีคุณค่าสำคัญในสังคมและต่อการดำเนินชีวิต โดยได้นำหลักธรรมคำสอน มาปฏิบัติใช้ในการดำเนินชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข จะเห็นว่า การที่พระพุทธรเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดปัญจวัคคีย์ ซึ่งเคยเป็นผู้ติดตาม สะท้อนถึงการให้โอกาสและการปฏิบัติต่อผู้อื่นอย่างเสมอภาคในการสร้างสังคมที่เท่าเทียมและมีความยุติธรรม ได้สะท้อนเหตุการณ์สำคัญทางพุทธประวัติ ที่แสดงให้เห็นถึงสังคมและการดำเนินชีวิตในสมัยพุทธกาล ด้วยการสร้างพระพุทธรูปหลากหลายปางผ่านจินตนาการ ความเชื่อ ความศรัทธา ความคิดสร้างสรรค์และภูมิปัญญาของสกุลช่างไทยยุคทวารวดี ซึ่งเป็นปรัชญาธรรมสำคัญในการดำเนินชีวิตและการพัฒนาสังคมอย่างยั่งยืน

4.2 การสร้างนวัตกรรมดิจิทัลเพื่อการเรียนรู้หลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี

ผลการทดลองใช้นวัตกรรมดิจิทัล จากการศึกษาประชาสัมพันธ์จากกลุ่มผู้ทดลองใช้ประชาชนจำนวน 30 รูป/คน ดังนี้

ตารางที่ 1 ผลการประเมินนวัตกรรมดิจิทัลเพื่อการเรียนรู้หลักธรรมที่ปรากฏในพระพุทธรูปยุคทวารวดี

ประสิทธิภาพนวัตกรรมดิจิทัล	$\bar{x}$	S.D.	ระดับความพึงพอใจ
1. บทเกริ่นนำ สารคดีชื่อว่า “ประตูเมืองท่า ทวารวดี”ในการนำเสนอมีความเหมาะสมมากน้อยเพียงใด	4.68	0.84	มากที่สุด
2. ภาพประกอบสารคดี ประตูเมืองท่า ทวารวดี มีความเหมาะสมระดับใด	4.44	0.82	มากที่สุด
3. เสียงบรรยายสารคดี ประตูเมืองท่า ทวารวดี มีความเหมาะสมเพียงใด	4.79	0.49	มากที่สุด
4. เสียงดนตรีและeffect ประกอบสารคดี ประตูเมืองท่า ทวารวดี ในการนำเสนอมีความเหมาะสมมากน้อยเพียงใด	4.48	0.64	มากที่สุด
5. ภาพกราฟิกเล่าเรื่องพุทธประวัติสารคดี ประตูเมืองท่า ทวารวดี มีความเหมาะสมมากน้อยเพียงใด	4.58	0.56	มากที่สุด
6. ด้านเนื้อหาสาระในการนำเสนอเหมาะสมมากน้อยเพียงใด	4.68	0.54	มากที่สุด
7. คุณค่าของหลักธรรมที่ปรากฏในพระพุทธรูปยุคทวารวดี จากการชมสารคดีนี้มากน้อยเพียงใด	4.75	0.54	มากที่สุด
8. ท่านคิดว่าสารคดีนี้เหมาะสมต่อการเผยแพร่สู่สาธารณชนในระดับใด	4.79	0.41	มากที่สุด
9. ท่านคิดว่านวัตกรรมดิจิทัลเพื่อการเรียนรู้หลักธรรมที่ปรากฏในพระพุทธรูปยุคทวารวดี ใน สารคดีนี้มีความเหมาะสมด้านการเผยแพร่พระพุทธศาสนาหรือไม่	4.82	0.38	มากที่สุด
10. ท่านคิดว่าสารคดีนี้จะนำไปเป็นสื่อการเรียนการสอนเพื่อการเรียนรู้เกี่ยวกับพระพุทธรูป ยุคทวารวดีได้หรือไม่ อย่างไร	4.79	0.41	มากที่สุด
รวม	4.68	0.60	มากที่สุด

จากตารางที่ 1 พบว่า กลุ่มผู้รับชมมีความพึงพอใจมากที่สุด ค่าเฉลี่ย 4.68 อยู่ในระดับพึงพอใจมากที่สุด พิจารณาเป็นรายข้อพบว่า นวัตกรรมดิจิทัลเพื่อการเรียนรู้หลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี มีความเหมาะสม ด้านการเผยแพร่พระพุทธศาสนา ค่าเฉลี่ย 4.82 อยู่ในระดับมากที่สุด รองลงมาเสียงบรรยายนวัตกรรมสารคดี ชื่อ “ประตুমืองท่า ทวารวดี” มีความเหมาะสมมากที่สุด มีเหมาะสมต่อการเผยแพร่สู่สาธารณชน สามารถนำไปเป็นสื่อการเรียนการสอนที่ได้สะท้อนถึงเหตุการณ์สำคัญในพุทธประวัติพระพุทธรูปที่ปรากฏหลักธรรมต่าง ๆ มากมาย มีค่าเฉลี่ย 4.79 อยู่ในระดับพึงพอใจมากที่สุด ส่วนข้อที่ค่าเฉลี่ยน้อยที่สุดคือ ภาพประกอบสารคดี มีค่าเฉลี่ย 4.44 แต่ยังคงอยู่ในระดับพึงพอใจมากที่สุดเช่นกัน

4.3 การเผยแพร่ นวัตกรรมดิจิทัลเพื่อการเรียนรู้หลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี จำนวน 3 ช่องทาง คือ 1) ช่องทาง YouTube ชื่อสารคดี “ชื่อประตুমืองท่า ทวารวดี” จำนวน 1 ตอน ความยาว 15 นาที 2) ช่องทางแอปพลิเคชันบนมือถือ ด้วยการสแกน QR Code และ 3) ช่องทางสถานีวิทยุโทรทัศน์เพื่อการศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม กระทรวงศึกษาธิการ ETV

จากการเผยแพร่ นวัตกรรมและทำแบบประเมิน พบว่า เนื้อหาทั้งหมดสะท้อนให้เห็นถึงคุณค่าและประโยชน์ของการเรียนรู้พระพุทธรูปผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปในอิริยาบถต่าง ๆ เป็นการสื่อสารหลักธรรมคำสอนอย่างลึกซึ้ง ช่วยให้ผู้ศึกษาสามารถเข้าใจแต่ละช่วงเหตุการณ์สำคัญในพุทธกาล ที่สามารถเชื่อมโยงกับชีวิตประจำวัน พระพุทธรูปแต่ละปางไม่เพียงเป็นศิลปกรรมที่งดงามทั้งรูปธรรมและนามธรรม ยังได้ให้คติธรรมคำสอนทางพระพุทธรูปที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ นวัตกรรมดิจิทัลนี้เต็มเปี่ยมไปด้วยหลักธรรมและยังได้อรรถรสในการชมความงดงามในพุทธศิลป์ไปพร้อม ๆ กับการเรียนรู้พุทธลักษณะของพระพุทธรูปที่มีเอกลักษณ์โดดเด่น ที่สามารถตอบโจทย์นำไปเผยแพร่ในยุค Social Media ได้อย่างเหมาะสมครบถ้วนและร่วมสมัย

ผลการวิเคราะห์ข้อมูลจากผู้ตอบแบบสอบถาม มีดังต่อไปนี้ “สามารถนำไปประยุกต์ใช้กับโลกออนไลน์มากขึ้น” เมื่อนำมาวิเคราะห์ในเชิงลึก จะเห็นได้ว่าผู้ตอบแบบสอบถามมีมุมมองที่สอดคล้องกับบริบทของโลกยุคใหม่ ที่เทคโนโลยีดิจิทัลและสื่อออนไลน์ได้เข้ามามีบทบาทอย่างมากของผู้คนทุกเพศทุกวัย คำตอบนี้สะท้อนถึง ความตระหนักในการนำหลักธรรมคำสอน มาประยุกต์ใช้ผ่านสื่อออนไลน์ การเผยแพร่ธรรมะผ่านคลิปวิดีโอ อินโฟกราฟิก หรือแม้แต่การสนทนาธรรมผ่านแพลตฟอร์มต่าง ๆ เช่น YouTube, Facebook, TikTok หรือ Podcast จุดนี้แสดงให้เห็นว่า

ธรรมะเป็นเรื่องใกล้ตัวหรือไม่จำกัดอยู่ในวัดวาอารามเท่านั้น แต่สามารถ “เชื่อมโยง” เข้ากับเทคโนโลยี และสื่อสารสมัยใหม่ได้อย่างกลมกลืน มีศักยภาพที่จะขยายผลและพัฒนาได้อีกในอนาคต เข้าถึงผู้เรียนหรือผู้รับชมได้อย่างเหมาะสมในสังคมปัจจุบัน อันเป็นเจตนารมณ์ของการนำธรรมะมาใช้เป็นพลังทางปัญญาในโลกยุคใหม่ ช่วยให้ผู้คนเข้าถึงได้ง่ายขึ้น ด้วยสัมผัสแค่ปลายนิ้ว และยังเป็นเครื่องมือสร้างสังคมออนไลน์ที่เต็มไปด้วยคุณค่า สารธรรม ความสุนทรีย์ภาพ ความสงบ ความศรัทธา ที่ยังทรงคุณค่าจนมาถึงยุคปัจจุบัน

5. อภิปรายผลการวิจัย

ผลการวิจัยวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 พบว่า พระพุทธรูปมิได้เป็นเพียงวัตถุแห่งการเคารพสักการะบูชาเท่านั้น แต่ยังสื่อถึงหลักธรรมอันลึกซึ้ง ที่ผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี เช่น พระพุทธรูปปางมารวิชัย ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของมรรคมีองค์ 8 พิจารณาสะท้อนผ่านพระพุทธรูปในอิริยาบถ พบว่า โดยเฉพาะสัมมปปธาน 4 ที่ประกอบด้วยความเพียรในการป้องกันอกุศลธรรม และการละอกุศล การเจริญกุศลธรรม และความเพียรในการรักษากุศลธรรม สอดคล้องกับงานวิจัยของ พระสุจินตนิท หนูชูสีห์สกุล¹⁰ ได้ศึกษาเรื่อง วิเคราะห์สัมมปปธาน 4 เพื่อการบรรลุธรรม คือ โสตาปัตติมรรค การเจริญอนุรักษนาปานเพื่อการบรรลุโสดาปัตติมรรคด้วยละสังโยชน สกทาคามิมรรค การเจริญอนุรักษนาปานเพื่อการบรรลุสกทาคามิมรรคด้วยการละสังโยชน 3 ประการ อนาคามิมรรค การเจริญอนุรักษนาปานเพื่อการบรรลุอนาคามิมรรคด้วยการละสังโยชน 5 ประการ และอรหัตตมรรค การเจริญอนุรักษนาปานเพื่อการบรรลุอรหัตตมรรคด้วยการละสังโยชน 10 ประการ หลักธรรมอริยสัจ 4 ความจริงแห่งอริยะ ที่ค้นพบในพระพุทธรูปปางสมาธิ จากการวิเคราะห์หลักธรรมอริยสัจ 4 เป็นธรรมที่เกี่ยวข้องกับ ปฏิจจสมุปบาท แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์เพื่อทบทวนสิ่งทั้งหลายที่เกิดขึ้น เป็นความจริงที่มีเหตุมีปัจจัย ด้วยความจริงอันประเสริฐทั้ง 4 คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค อันนำพาผู้ศรัทธาไปสู่การหนทางสู่การหลุดพ้น สอดคล้องกับงานวิจัยของ ทรงวิทย์ แก้วศรี และคณะ¹¹ ได้ศึกษาเรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจสมุปบาทกับอริยสัจ 4 เป็นทฤษฎีของความจริงที่เป็น สัจธรรม หากแต่อริยสัจ 4 เป็นเรื่องของทฤษฎีภาคปฏิบัติ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงนำ

¹⁰ พระสุจินตนิท หนูชูสีห์สกุล, “วิเคราะห์สัมมปปธาน 4 เพื่อการบรรลุธรรม,” วารสารนวัตกรรมการจัดการศึกษาและการวิจัย, ปีที่ 7, ฉบับที่ 1, (มกราคม - กุมภาพันธ์ 2568): 157-158.

¹¹ ทรงวิทย์ แก้วศรี, นวลวรรณ พูนวสุพลฉัตร และกฤษณา เลิศสุขประเสริฐ, “ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจจสมุปบาท กับอริยสัจ 4,” วารสาร มจร บาลีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์, ปีที่ 5, ฉบับที่ 2, (กรกฎาคม - ธันวาคม 2562): 44.

ทฤษฎีที่ค้นพบมาสู่ภาคการปฏิบัติ เพื่อนำไปสู่การพ้นทุกข์ หลักพรหมวิหาร 4 ที่ค้นพบในพระพุทธรูปปางสมาธิและปางนาคปรก สะท้อนให้เห็นถึงความเมตตาต่อสรรพสัตว์ทั้งปวง เป็นหลักธรรมที่มุ่งพัฒนาจิตใจให้เปี่ยมไปด้วยคุณธรรมความรักและความปรารถนาดีต่อสรรพสัตว์ โดยปราศจากความเห็นแก่ตัวหรืออคติ ปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นจากความทุกข์ มีความวางใจเป็นกลางด้วยปัญญามองสรรพสิ่งด้วยใจที่ไม่ยึดติดหรือเอนเอียง สอดคล้องกับงานวิจัยของ กรกนก เจริญทอง¹² ได้ศึกษาเรื่อง หลักพรหมวิหาร 4 กับคุณธรรมจริยธรรมของผู้บริหารท้องถิ่นในสังคมไทย ที่ว่าด้วยพรหมวิหาร เป็นธรรมอันเป็นที่อยู่ของพรหม มนุษย์จะประเสริฐได้ก็ต่อเมื่อมีคุณธรรม ผู้ประพฤติปฏิบัติตามเป็นผู้ประเสริฐบริสุทธิ์ หลักโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ ที่ปรากฏในพระพุทธรูปปางปฐมเทศนา เป็นแนวทางที่จะนำพา ผู้ปฏิบัติไปสู่การตรัสรู้ ประกอบด้วย สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อธิธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 และมรรคมรรค 8 ที่ครอบคลุมทั้งด้านศีล สมาธิ ปัญญา ในบริบทของศิลปะพุทธศาสนา โดยเฉพาะในยุคทวารวดี ซึ่งเป็นยุคที่ศิลปะพุทธศาสนาในประเทศไทยหรือดินแดนสุวรรณภูมิ มีความเจริญรุ่งเรือง มีเอกลักษณ์ที่โดดเด่น เป็นศิลปะที่ถ่ายทอดทั้งหลักปรัชญาธรรมจนเกิดคุณค่าต่าง ๆ และข้อค้นพบหลักธรรมได้อย่างลึกซึ้ง สอดคล้องกับงานวิจัยของ พระประยูร อาจิณฺณธมฺโม (รุ่งเรือง)¹³ ได้ศึกษาเรื่อง กระบวนการเจริญมรรคมรรค 8 ในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรม เป็นผลสำเร็จที่เป็นรูปธรรมในการที่จะเสริมสร้างคุณค่าให้บุคคลที่ปฏิบัติ หลักหลักปรมาตมธรรม ที่ปรากฏในพระพุทธรูปปางยมกปฏิหาริย์ มีพุทธลักษณะเรียบง่าย สง่างาม พระพักตร์ที่เปี่ยมด้วยความเมตตา สะท้อนถึงความสมดุลแห่งพลังอันยิ่งใหญ่ที่อยู่เหนือธรรมชาติ ไฟและน้ำมิได้เป็นเพียงสัญลักษณ์ของพลังกายภาพ แต่ยังเปรียบได้กับการหลอมรวม (ไฟ) เปรียบเสมือน ปัญญา และ (น้ำ) เปรียบเสมือนความกรุณา ซึ่งเป็นหัวใจของหลักปรมาตมธรรม คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เป็นความจริงที่พ้นจากสิ่งสมมติทั้งปวง สอดคล้องกับงานวิจัยของ พิระวัฒน์ ฉัตรไทยแสง¹⁴ ได้ศึกษาเรื่อง การเข้าถึงความจริงในพระพุทธศาสนา ได้ให้ความเห็นว่า อภิปรัชญาพระพุทธศาสนามีลักษณะใกล้เคียงกับธรรมชาติ ที่ยอมรับการมีอยู่ของจิตและสสารที่พุทธศาสนาเรียกว่าขันธ 5 ซึ่งทั้งรูปและนามนี้เป็นความจริงสูงสุด ที่ว่า ทั้งนามและรูปต่างก็ไม่เที่ยง

¹² กรกนก เจริญทอง, อภินันท์ จันตะนี และสมเดช นามเกตุ, “หลักพรหมวิหาร 4 กับคุณธรรมของผู้บริหารท้องถิ่นในสังคมไทย,” วารสารมณีเชษฐาราม วัดจอมมณี, ปีที่ 7, ฉบับที่ 4, (กรกฎาคม - สิงหาคม 2567): 1007.

¹³ พระประยูร อาจิณฺณธมฺโม (รุ่งเรือง), วิโรจน์ คุ่มครอง และชัยชาญ ศรีหามู, “กระบวนการเจริญมรรคมรรค 8 ในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรม,” วารสาร มจร บาลีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์, ปีที่ 11, ฉบับที่ 1, (มกราคม- มีนาคม 2568): 14.

¹⁴ พิระวัฒน์ ฉัตรไทยแสง, “การเข้าถึงความจริงในพุทธปรัชญา,” วารสาร มจร บาลีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์, ปีที่ 10, ฉบับที่ 1, (มกราคม - เมษายน 2567): 261-262

แต่ต้องเสื่อมสภาพไป สิ่งทั้งหลายในที่สุดก็เป็นเพียงอนัตตา หลักสังคหวัตถุ 4 ที่ปรากฏในพระพุทธรูปปางเสด็จจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เปรียบเสมือนรุ่งอรุณแห่งธรรม ที่สะท้อนถึงการที่พระพุทธเจ้าเสด็จจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์หลังจากทรงแสดงธรรมโปรดพุทธมารดา เป็นปางที่สะท้อนถึงความเชื่อมโยงระหว่างโลกสวรรค์และโลกมนุษย์ เป็นหลักธรรมแห่งการเกื้อกูลกัน ด้วย ทาน ปิยะวาจา อุตถจริยา และสมานัตตา จะนำพามนุษย์หลุดพ้นจากความทุกข์ ความมืดมิดแห่งอวิชชาทั้งปวง สอดคล้องกับบทความของ กัญญาณัฐ สิมสวัสดิ์¹⁵ ได้ให้ความเห็นว่า สังคหวัตถุ 4 เป็นหลักธรรมที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ ผูกไมตรี เอื้อเพื่อเกื้อกูลกัน และสามารถนำมาพัฒนาบุคคล อารงรักษาบุคคล ให้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข

สรุปความได้ว่า หลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี คือ เน้นการใช้ความเพียรอย่างถูกต้องเพื่อป้องกันและขจัดอกุศลธรรมทั้งปวง ส่งเสริมและรักษากุศลธรรม สะท้อนถึงการฝึกจิตให้มุ่งสู่ความบริสุทธิ์และความหลุดพ้นจากกิเลส พัฒนาจิตใจ เป็นรากฐานเพื่อสร้างสัมพันธภาพที่เปี่ยมด้วยคุณธรรมในการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข เป็นคำสอนที่ชี้แนวทางสู่การพ้นทุกข์ด้วยปัญญาและการปฏิบัติจนบรรลุนิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

ผลการวิจัยวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 พบว่า การสร้างนวัตกรรมดิจิทัลเพื่อการเรียนรู้หลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี รูปแบบสารคดีที่ใช้ชื่อว่า “ประตูเมืองท่า ทวารวดี” จำนวน 1 ตอน ความยาว 15 นาที ได้มีการทดลองใช้กับกลุ่มประชาชนทั่วไปจำนวน 30 รูป/คน ด้วย Google form

ผลการประเมินนวัตกรรมดิจิทัลเพื่อการเรียนรู้หลักธรรมที่ปรากฏในพระพุทธรูปยุคทวารวดี โดยภาพรวมกลุ่มผู้รับชมมีความพึงพอใจมากที่สุด ค่าเฉลี่ย 4.68 ซึ่งอยู่ในระดับมากที่สุดเช่นกัน สารคดีนี้เหมาะสมต่อการเผยแพร่สู่สาธารณชน และสามารถนำไปเป็นสื่อการเรียนการสอน

ผลการวิจัยวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 พบว่า ช่องทางเผยแพร่รวนวัตกรรมดิจิทัลเพื่อการเรียนรู้หลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี 3 ช่องทาง คือ 1) ช่องทาง YouTube ชื่อสารคดี “ชื่อประตูเมืองท่า ทวารวดี” จำนวน 1 ตอน ความยาว 15 นาที 2) ช่องทาง Application โดยการสแกน QR Code และ 3) ทางสถานีวิทยุโทรทัศน์เพื่อการศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม กระทรวงศึกษาธิการ(ETV) .

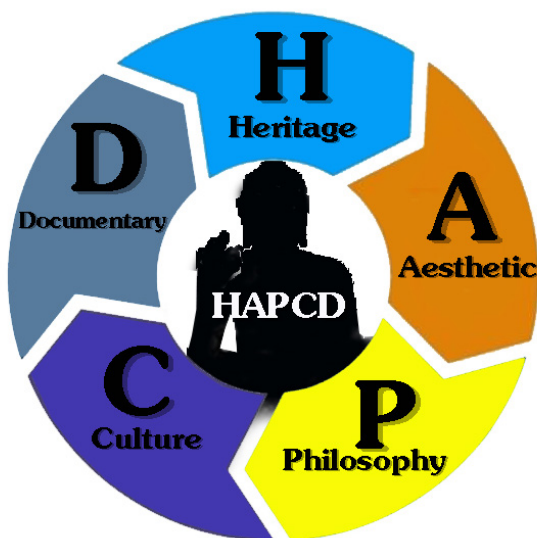
¹⁵ กัญญาณัฐ สิมสวัสดิ์, “การบริหารการศึกษาด้วยหลักสังคหวัตถุ 4,” วารสารวิชาการจินตาสี, ปีที่ 1, ฉบับที่ 2, (เมษายน - มิถุนายน 2566): 87-89.

ภาพที่ 2 “นวัตกรรมดิจิทัลเพื่อการเรียนรู้หลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี”
ที่มา: ผู้วิจัย

6. องค์ความรู้ใหม่

แสดงกระบวนการเรียนรู้หลักธรรมที่ปรากฏในพระพุทธรูปยุคทวารวดี ผ่านนวัตกรรมดิจิทัล นำเสนอ องค์ความรู้ HAP CD (แฮฟ ซี ดี) Model for Interpretive Analysis of Buddhist Art and Teachings สำหรับการวิเคราะห์คุณค่าของหลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี

ภาพที่ 3 HAP CD Model
ที่มา: ผู้วิจัย

จากแผนภาพองค์ความรู้จากการวิจัย กระบวนการเรียนรู้คุณค่าหลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี รูปแบบสารคดี ชื่อว่า “ประตูเมืองท่า ทวารวดี” ประกอบด้วย ประวัติศาสตร์ (history) วัฒนธรรม (culture) หลักธรรม (principles) สารคดี (documentary) เป็นองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

7. สรุปและข้อเสนอแนะ

สรุปผลการวิเคราะห์หลักธรรมผ่านพุทธลักษณะของพระพุทธรูปยุคทวารวดี สะท้อนให้เห็นว่า ภูมิปัญญาชุมชนในทวารวดีได้มีการใช้เหตุการณ์ในพุทธประวัติ ในการอ้างอิงการสร้างพระพุทธรูปสืบต่อมา และจากคติความเชื่อความศรัทธา อารยธรรมของคนในชุมชนท้องถิ่นและฝีมือสกุลช่างในยุคนั้น ๆ สะท้อนภูมิปัญญาจากรุ่นสู่รุ่น ส่วนการเผยแพร่พระพุทธศาสนาในยุคทวารวดีพบว่า ได้สื่อความหมายโดยผ่านพุทธลักษณะอิริยาบถของพระพุทธรูปแต่ละปาง ตามความเชื่อ ความศรัทธา ประเพณีและค่านิยม แล้วได้นำมาปรับใช้ให้เข้ากับบริบทของสังคม มีความเชื่อในเรื่องบาปบุญ คุณโทษ การเชื่อว่าโลกนี้มีจริง เชื่อว่าการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบสามารถทำให้เกิดภพภูมิที่ดี ซึ่งคนสมัยก่อนได้ถ่ายทอดความเชื่อนี้ จากสมัยพุทธกาลสู่ยุคทวารวดีและมาถึงปัจจุบัน

ข้อเสนอแนะในการนำผลวิจัยไปใช้

นำผลวิจัยมาทำในรูปแบบสื่อที่เข้าถึงได้ง่ายกับการรับรู้ของประชาชนในปัจจุบัน ในรูปแบบสื่อ เช่น Tik Tok ที่นำเสนอเป็น Episode [EP] ให้สั้นกระชับ เข้าใจง่ายของพระพุทธรูปแต่ละปาง แต่ละยุคของทวารวดี พร้อมใช้เทคโนโลยี AI เล่าเรื่องราว และอาจสร้างเป็นรูปแบบเกมส์ แอนิเมชัน ในการเรียนรู้ประวัติศาสตร์ เพื่อเป็นช่องทางการเรียนรู้ที่กว้างขวางมากขึ้นแก่ผู้สนใจ สามารถเข้าถึงได้ทุกที่ ทุกเวลา อย่างง่ายด้วยสมาร์ทโฟน

บรรณานุกรม

1. พระไตรปิฎก

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

2. หนังสือ

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. พระพุทธรูปสำคัญและพุทธศิลป์ในดินแดนไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ฟิสิกส์เซ็นเตอร์, 2555.

_____. ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมทางศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. นนทบุรี: เมืองโบราณ, 2562.

_____. สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน โดยพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเล่ม 29. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน โดยพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, 2547.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2567.

3. บทความ

กรกนก เจริญทอง, อภินันท์ จันทะนี และสมเดช นามเกต. “หลักพรหมวิหาร 4 กับคุณธรรมของผู้บริหารท้องถิ่นในสังคมไทย.” วารสารมณีเชษฐาราม วัดจอมมณี, ปีที่ 7, ฉบับที่ 4, (กรกฎาคม - สิงหาคม 2567): 997-1014.

กัญญาณัฐ สิมสวัสดิ์. “การบริหารการศึกษาด้วยหลักสังคหวัตถุ 4.” วารสารวิชาการจินตาสี, ปีที่ 1, ฉบับที่ 2, (เมษายน - มิถุนายน 2566): 83-91.

ทรงวิทย์ แก้วศรี, นวลวรรณ พูนสุพลฉัตร และกฤษณา เลิศสุขประเสริฐ. “ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจกสมุปปาทกับอริยสัจ 4.” วารสาร มจร บาลีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์, ปีที่ 5, ฉบับที่ 2, (กรกฎาคม - ธันวาคม 2562): 35-45.

พระประยูร อาจิณณธมโม (รุ่งเรือง), วิโรจน์ คุ่มครอง และชัยชาญ ศรีหาม. “กระบวนการเจริญอริยมรรคมีองค์ 8 ในโพธิปักขิยธรรมเพื่อการบรรลุธรรม.” วารสาร มจร บาลีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์, ปีที่ 11, ฉบับที่ 1, (มกราคม - มีนาคม 2568): 1-16.

พระมหาสมเจต สมจारी (หลวงกัน). “พระพุทธรูป : สัญลักษณ์แห่งศรัทธาที่มีต่อพระพุทธเจ้า.” วารสาร
ศึกษาศาสตร์ มจร, ปีที่ 4, ฉบับที่ 1, (มกราคม - มิถุนายน 2559): 94-111.

พระสุจินตนิพนธ์ หนูชูสีห์สกุล. “วิเคราะห์สัมมัตถาน 4 เพื่อการบรรลุธรรม.” วารสารนวัตกรรมการ
จัดการศึกษาและการวิจัย, ปีที่ 7, ฉบับที่ 1, (มกราคม - กุมภาพันธ์ 2568): 149-158.

พีระวัฒน์ ฉัตรไทยแสง. “การเข้าถึงความจริงในพุทธปรัชญา.” วารสาร มจร บาลีศึกษาพุทธโฆส
ปริทรรศน์, ปีที่ 10, ฉบับที่ 1, (มกราคม - เมษายน 2567): 249-263.

4. งานประชุมทางวิชาการ

กรรณิการ์ วิมลเกษม. “ชื่อ ‘ทวารวดี’ ในจารึกวัดจันทิโก.” ในการประชุมสัมมนาเรื่องความก้าวหน้า
ในการศึกษาโบราณคดีและเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดี. 24-25 กรกฎาคม 2546.

สุพรรณบุรี: สำนักงานศิลปากรที่ 2, 2546.